

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ТОМ • 1

ЗАГАЛЬНА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

За редакцією професора, доктора медичних наук Г. Я. Пилягіної

NK
PUBLISHERS

Вінниця
НОВА КНИГА
2020

УДК 159.97:616.89(075.8)

М42

*Рекомендовано вченою радою НМАПО імені П. Л. Шупика
як підручник для студентів вищих медичних навчальних закладів
(протокол № 5 від 10.06.2020 р.)*

Колектив авторів:

Г. Я. Пилягіна, О. О. Хаустова, О. С. Чабан, К. В. Аймедов, Ю. О. Асєєва, О. П. Венгер, Н. О. Дзеружинська, О. В. Зубатюк, В. Д. Мішиєв, В. Ю. Омельянович, О. Г. Сиропятов, С. А. Чумак.

Рецензенти:

Напрєско Олександр Костянтинович, доктор медичних наук, професор, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, завідувач кафедри психіатрії та наркології.
Гринєвич Євгенія Геннадійовна, доктор медичних наук, професор, Національна медична академія імені П. Л. Шупика, професор кафедри загальної, дитячої та судової психіатрії і наркології.

Медична психологія : в 2-х т. Т. 1. Загальна медична психологія /
М42 [Г. Я. Пилягіна, О. О. Хаустова, О. С. Чабан та ін.] ; за ред. Г. Я. Пилягіної. – Вінниця : Нова Книга, 2020. – 288 с.

ISBN 978-966-382-850-3

Підручник “Медична психологія” складається з двох томів. У 1-му томі підручника висвітлені основні розділи загальної медичної психології. В ньому представлені розділи, які присвячені основним питанням щодо предмету та завдання медичної психології, короткого історичного нарису її розвитку, психічної діяльності та психічним процесам, нейропсихології, психології особистості й поведінки, віковій психології, видам і методам дослідження та медико-психологічної допомоги.

Даний підручник відповідає навчальним планам та програмам з медичної психології додипломного та післядипломного рівнів освіти та надає можливість набути знання впродовж навчання за цією спеціальністю.

Призначений для студентів медичних вищих навчальних закладів, інтернатури, магістратури та спеціалізації з медичної психології, а також для безперервного професійного навчання в межах післядипломної освіти.

УДК 159.97:616.89(075.8)

ISBN 978-966-382-850-3

© Колектив авторів, 2020

© Нова Книга, 2020

Зміст

Колектив авторів	6
Передмова	7
1. Медична психологія, її предмет та завдання. Організація медико-психологічної допомоги населенню	8
1.1. Предмет та завдання загальної та медичної психології. Роль психології у професійній діяльності медика (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	8
1.2. Основи організації медико-психологічної допомоги та сучасний стан медико-психологічної служби в Україні (Г. Я. Пилягіна)	10
2. Короткий історичний нарис розвитку медичної психології (О. С. Чабан, О. О. Хаустова, Г. Я. Пилягіна)	17
3. Психічна діяльність та психічні процеси	24
3.1. Загальна характеристика психічної діяльності (Г. Я. Пилягіна)	24
3.1.1. <i>Поняття психіки, її функцій, психічної діяльності та її явищ</i>	24
3.1.2. <i>Процес психічної діяльності. Вищі психічні функції</i>	26
3.1.3. <i>Загальна характеристика психофізіологічної основи вищих психічних функцій. Сигнальні системи ЦНС</i>	29
3.2. Окремі психічні процеси психічної діяльності (вищі психічні функції)	33
3.2.1. <i>Відчуття</i> (Г. Я. Пилягіна)	33
3.2.2. <i>Сприйняття</i> (Г. Я. Пилягіна)	37
3.2.3. <i>Увага</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	40
3.2.4. <i>Мислення</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	43
3.2.5. <i>Уявлення і уява</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	48
3.2.6. <i>Мова та мовлення</i> (Г. Я. Пилягіна)	50
3.2.7. <i>Пам'ять</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	55
3.2.8. <i>Емоції та почуття</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	60
3.2.9. <i>Психомоторна активність</i> (Г. Я. Пилягіна)	68
3.2.10. <i>Воля та вольова діяльність</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова, Г. Я. Пилягіна) ..	74
3.2.11. <i>Інтелект</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова, Г. Я. Пилягіна)	79
3.2.12. <i>Свідомість та самосвідомість</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	83
4. Нейропсихологія (Г. Я. Пилягіна)	90
4.1. Історія розвитку та сучасна нейропсихологія	90
4.2. Понятійний апарат нейропсихології	95
4.3. Методи дослідження та діагностики порушень вищих психічних функцій у нейропсихології	98
5. Психологія особистості	106
5.1. Особистість. Структура, розвиток та здібності особистості. Я-концепція. Гармонійні і дисгармонійні особистості (К. В. Аймедов, Ю. О. Асеева)	106
5.2. Темперамент і характер (К. В. Аймедов, Ю. О. Асеева)	116
5.3. Механізми психологічного захисту особистості (Г. Я. Пилягіна, С. А. Чумак) ...	124

6. Психологія поведінки та соціальної активності	133
6.1. Поведінка: її чинники, елементи та наукові напрямки її вивчення (Г. Я. Пилягіна)	133
6.2. Особистісна та соціальна активність і соціальна діяльність (Г. Я. Пилягіна) ..	137
6.3. Поведінка в міжособистісних взаєминах (К. В. Аймедов, Ю. О. Асеева)	140
6.4. Долаюча поведінка (Г. Я. Пилягіна)	147
7. Вікова психологія	153
7.1. Загальні положення про вікову психологію (Г. Я. Пилягіна)	153
7.2. Загальна характеристика психічного розвитку і формування людини (О. П. Венгер)	155
7.3. Психологія окремих вікових періодів (О. П. Венгер)	162
7.3.1. Психологія дитинства і дорослішання	162
7.3.2. Психологія старіння	168
8. Методи дослідження в медичній психології	172
8.1. Загальні підходи у проведенні досліджень у медичній психології (Г. Я. Пилягіна)	172
8.2. Окремі методи дослідження, що застосовуються в медичній психології	176
8.2.1. Психологічна керована бесіда, психологічне, клінічне інтерв'ю (О. П. Венгер)	176
8.2.2. Анамнестичний метод дослідження (В. Д. Мішиєв, В. Ю. Омелянович) ..	183
8.2.3. Методи експериментально-психологічного дослідження (Н. О. Дзеружинська, О. Г. Сироп'ятов)	188
8.2.4. Методи дослідження психічних процесів та станів (Н. О. Дзеружинська, О. Г. Сироп'ятов)	193
8.2.5. Методи експериментально-психологічного дослідження особистості, темпераменту і характеру (В. Д. Мішиєв, В. Ю. Омелянович)	202
9. Види і методи медико-психологічної допомоги	215
9.1. Загальні уявлення про види і методи медико-психологічної допомоги (Г. Я. Пилягіна)	215
9.2. Психологічне консультування (Г. Я. Пилягіна)	217
9.3. Медико-психологічна корекція (Г. Я. Пилягіна)	221
9.4. Психотерапія. Основні форми, напрями та методи	225
9.4.1. Загальне уявлення про психотерапію. Основні етапи історії її розвитку як науки (Г. Я. Пилягіна, С. А. Чумак)	225
9.4.2. Основні фактори дії психотерапії та форми її застосування: індивідуальна, групова та сімейна (Г. Я. Пилягіна, С. А. Чумак)	229
9.4.3. Психодинамічний напрям у психотерапії: класичний психоаналіз З. Фрейда, аналітична психологія К. Г. Юнга (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк)	235
9.4.4. Когнітивно-поведінковий напрям у психотерапії та його провідні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк)	240
9.4.5. Сугестивний напрям у психотерапії та його основні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк, С. А. Чумак)	246

9.4.6. Екзистенціально-гуманістичний напрям у психотерапії та його основні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк, С. А. Чумак).....	253
9.4.7. Напрямок тілесно-орієнтованої психотерапії (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк).....	264
9.4.8. Напрямок арт-терапії та його основні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк).....	268

6. Психологія поведінки та соціальної активності

6.1. Поведінка: її чинники, елементи та наукові напрямки її вивчення

Г. Я. Пилягіна

Вивчення поведінки людини, її чинників і проявів (поведінкових реакцій та наслідків) завжди, з моменту формування психології як науки, було однією з найважливіших і традиційних сфер її теоретичних і практичних інтересів. Багато дослідників психології як таку визначали як науку про поведінку людини.

Саме поняття **“поведінка”** є родовим терміном, який використовується у багатьох біологічних і соціальних науках та охоплює різні реакції живого організму чи групи організмів на зовнішні або внутрішні чинники з метою пристосування до реальності і є основним проявом та способом його існування.

У психології **поведінка людини** розглядається як зовнішній вияв її діяльності, яка здійснюється системою цілеспрямованих реалізованих дій особистості (сукупністю послідовних вчинків), є проявом взаємодії з довкіллям у певний період часу і в певних обставинах. Це інтегральний показник психічної активності людини, бо її поведінкова активність здійснюється як єдність психічних чинників (спонукальних, регулювальних та відображальних), що спрямована на підтримання існування індивіда, зав-

дяки його здатності до саморегуляції, взаємодії з дійсністю.

Поведінка особистості є основним проявом людської діяльності, одна з форм реалізації людини як носія свідомості у повсякденній життєдіяльності. Саме тому в поведінковій активності людини найяскравіше відбивається взаємозв'язок між свідомістю, особистістю та діяльністю. Як осмислена людська характеристика, поведінка є усвідомленим волевиявом особистості, джерелом якого є сама людина, котра має авторську відповідальність за власні дії. Вона є видимим проявом її психологічних та фізіологічних процесів і внутрішніх станів, які можна спостерігати (з позиції поведінкової, біхевіоральної психології) або які є мисленневим уявленням зовнішнього акту поведінки (за уявленнями когнітивної психології).

Суттю поведінки особистості є система взаємопов'язаних і мотиваційно обумовлених дій або вчинків, здійснення яких необхідне для задоволення власних потреб та пристосування, котрі для цього вимагають зв'язку людини із соціумом та природним середовищем. Своєрідність поведінки людини залежить від її численних ін-

дивідуальних властивостей: вік, гендер, когнітивно-емоційно-вольові характеристики, особистісні установки, ціннісні орієнтації, особливості виховання, стилю і обставин життя, рівень освіти і професійні ознаки тощо). На неї впливають також групові, суспільні, національні норми і цінності, статусно-рольові чи професійні традиції і приписи, а також умови, за яких здійснюється поведінка людини.

Індивідуальні фізіологічні та психологічні **потреби** – головне джерело поведінки людини (бо стан організму й особистості не тільки у кожен момент часу виражає необхідність у чомусь, але є рушійною силою активності людини задля задоволення виниклих потреб) і мають характер цілеспрямованої діяльності. Всі потреби можна умовно поділити на такі групи:

- біологічні (фізіологічні, вітальні), що спрямовані на виживання людини як організму: голод, спрага, сон, збереження температурного режиму, збереження енергії;
- особистісні (метапотреби, за А. Маслоу), які спрямовані на формування та підтримання самосвідомості людини: пізнавальні, естетичні, моральні, у самоповазі, в самореалізації;
- міжособистісні (соціальні), спрямовані на виживання людини як біологічного виду, реалізацію соціального життя людини у парі чи в родині, групі та суспільстві в цілому: комунікативні, прив'язаності, сексуальні, батьківські, афіліативні (належати до певної групи людей,

самоідентифікуватися з нею), трудові, громадські.

у праксеології, загальній теорії людської дії, свідомо спрямованої на досягнення якоїсь мети, поведінку розуміють як діяльність. І неодмінними детермінантами поведінки є її мотиви та цілі. Бо у поведінці, як сукупності дій і вчинків людини впродовж певного (тривалого) часу, виявляються мотиви, якими керується людина, маючи певні цілі у своїй діяльності.

Поведінка спостерігається зовні, завдяки сукупності послідовних учинків або системи дій людини, в чому реалізуються її потреби, індивідуальні якості та внутрішні мотиваційні спонукання. Тобто основним елементом поведінки є дія або вчинок людини.

Вчинок – це окремий, мотиваційно й цільово специфічний вид дії суб'єкта, пов'язаний із задоволенням фізіологічних, соціальних потреб чи особистісних метапотреб індивіда, який є вираженням ставлення суб'єкта до оточуючого середовища. Це синонім поняття “дія”, специфічна форма та ієрархічно нижча складова людської поведінки, бо її найнижчим елементом є локомоторний акт. Учинок – не тільки безпосередній і найяскравіший спосіб вираження людської діяльності та основний спосіб особистісного існування в реальності, але й провідний механізм і рушійна сила саморозвитку особистості та розвитку соціального оточення й середовища життя людини. З одного боку, він наслідуює особливості соціально-історичного змісту життя особистості та індивідуально-історичного рівня культури, освіче-

...ності та дієздатності (в загальному, а не юридичному сенсі) людини, а з огляду на онтогенетичний розвиток і таким чином визначає соціально-історичні умови контексту свого життя. Тобто це соціально-історична дійсність, що виникає в процесі та результатом нечисленних вчинків окремих людей чи їх груп.

Наукове вивчення поведінки утвердилося з появою поведінкової психології – біхевіоризмом (англ. behavior – поведінка, також правильним є написання “бігевіоризм”), найпоширенішою течією у психологічній науці ХХ сторіччя, засновником якого став американський психолог Джон Уотсон (1878–1957). Предметом вивчення біхевіоризму є поведінка людини (чи тварин і будь-яких істот) чи зовнішньо видимої реакції організму на стимули, що впливають на нього. На думку біхевіористів, поведінка формується в результаті неусвідомленого добирання фізичних рухів і відповідних вчинків, які характеризуються поняттям “стимул – реакція”, незважаючи на те, що позасвідомі реактивні локомоторні акти долучені до практично всіх психічних явищ та процесів людини, тоді як усвідомлені навмисні дії (вчинки) є саме основою поведінки як здебільшого свідомо сформованої системи дій.

Згідно з ученням біхевіористів, людина – соціальна істота, запрограмована на ті чи інші реакції, дії, поведінку, яку можна програмувати, відповідаючи змінюючи стимули та підкріплення. А особистість, з позицій біхевіоризму – це організована відносно стійка система навичок

індивіда, його соціально регульовані інстинкти, соціалізовані емоції, здатність до пластичності, щоб утворювати нові навички й утримувати, зберегти сформовані навички, тобто саме те, що необхідно для пристосування до середовища. Саме цілісна сукупність навичок індивіда становить основу його стабільної поведінки, яка трансформується за зміною до життєвих ситуацій, зумовлюючи формування нових навичок.

Біхевіористи вважають, що тільки у світі феноменів як матеріальних явищ існують причинні зв'язки, якими формується поведінка людини (за принципом “стимул – реакція”), коли одне з цих явищ виступає як причина, інше – власне дія індивіда як її наслідок. Так, у структуру поведінки людини один із видатних психологів-біхевіористів – Беррес Фредерік Скіннер (1904–1990) – ввів принцип “оперантного зумовлення”, або зворотного зв'язку, який стверджує, що поведінка живих організмів (зокрема, людини) визначається наслідками, які вона зумовлює.

Одним з найважливіших досягнень біхевіоризму є теорія соціального научіння, авторами якої вважають американських психологів Джона Долларда (1900–1980) й Ніла Елгара Міллера (1909–2002); свій варіант цієї теорії вони опублікували в книзі “Особистість та психотерапія” (1950); Джуліана Роттера (1916–2014) – він представив свій погляд у книзі “Соціальне научіння та клінічна психологія” (1954); а також канадсько-американського психолога Альберта Бандуру (народився в 1925 році), який у 1969 році представив її в книзі “Принципи мо-

дифікації поведінки”, а в 1986 році на її основі розробив соціально-когнітивну теорію. Всі ці варіанти теорії наочності стверджують та доводять, що поведення людини обумовлюється постійним взаємним впливом факторів когнітивних особливостей індивіда, поведінки інших та умов середовища. А також, що на людину впливають не тільки зовнішні умови; вона також постійно має передбачати наслідки своєї поведінки, самостійно її оцінюючи, тобто індивід формує особливий вид підкріплення навичок поведінки — самопідкріплення. І одна з головних причин, що створює поведінкові властивості особистості, — це схильність наслідувати поведінку інших людей з урахуванням того, наскільки сприятливі можуть бути результати такого наслідування власне для індивіда.

До 60-х років ХХ сторіччя біхевіоризм був провідним науковим напрямком в американській психології, який суттєво вплинув на розвиток загальної психології (використовуючи емпіричні та математичні методи досліджень поведінки людини), сучасної лінгвістики (когнітивної педагогіки), антропології, соціології, навіть кібернетики. Саме на основі всіх надбань біхевіоризму було розроблено один з найпоширеніших видів психотерапії у світі — когнітивно-поведінкова (біхевіоральна) терапія.

Ще одна соціобіологічна дисципліна, що вивчає поведінку людини, — це *етологія* (грец. *ἦθος* (*ethos*) — вдача, характер, звичка, звичай), наука про біологічні основи поведінки людини чи тварин. У своєму первинному вигляді, в ХІХ сторіччі, етологія вивчала життя й адаптивну поведінку тварин

до навколишньої дійсності в їхньому природному середовищі. Етологія людини зародилася в рамках “класичної етології” в останній чверті ХХ сторіччя. На тлі створення біосоціальної парадигми природи людини багато вчених — психологів, соціологів, антропологів, біологів-етологів — звернулися до міждисциплінарного підходу. Бо людина, соціальна біологічна істота за своєю природою, згідно з поглядами засновника соціобіології Едварда Осборна Вілсона (народився в 1929 році), і як індивід та особистість, і як представник виду *homo sapiens*, розвивається в ході єдиного процесу генно-культурної коеволюції. Нобелівські лауреати, засновники етології, видатні зоологи та етологи — австрійський вчений Конрад Лоренц (1903–1989) і нідерландський — Ніколас Тінберген (1907–1988) — як одне з найважливіших завдань нової науки розглядали перевірку придатності гіпотез, отриманих в результаті спостереження за тваринами, для вивчення людської поведінки. Н. Тінберген у своїй нобелівській лекції в 1974 році висловив ідею про обмеженість адаптивних можливостей людини в процесі швидкої зміни умов навколишнього середовища і значення етологічних підходів у вивченні психічних порушень у людини. Етологія людини як наука оформилася значною мірою завдяки зусиллям Іреніуса Айбля-Айбесфельдта (1928–2018), який у 1967 році у книзі “Етологія — біологія поведінки” опублікував розділ, присвячений людині.

Предметом етології людини є механізми, адаптивне значення, особливості розвитку поведінкових актів

в онтогенезі людини і питання еволюції поведінки людини в еволю-

ційному соціобіологічному розвитку людства як виду *homo sapiens*.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке поведінка людини? Проявом чого є поведінка людини?
2. Що є головною рушійною силою та джерелом поведінки людини?
3. На які групи можна поділити потреби людини?
4. Що таке вчинок? Як він ієрархічно пов'язаний з поведінкою людини?
5. Основним предметом вивчення яких наукових течій є поведінка людини?
6. Які основні науково-практичні надбання напряму біхевіоризму ви знаєте?

6.2. Особистісна та соціальна активність і соціальна діяльність

Г. Я. Пилягіна

Особистість, прагнучи розвиватися, розширювати сферу пізнання, спілкування і діяльності, досягати взаєморозуміння у міжособистісних стосунках, з'ясовувати причини власної поведінки та оточуючих, вступає в активну взаємодію з іншими людьми та суспільством. Таким чином, як соціальна істота, людина крізь усе життя своєю поведінкою неминуче залучена в індивідуальну й соціальну активність та діяльність.

Активність (лат. *activus* — діяльний, енергійний) — багатовимірна категорія, що описує існування людини, одна з основних характеристик особистості та її поведінки в реальності, в тому числі й у соціумі. Характеризує здатність взаємодії особистості з навколишнім світом і проявляється в особистісній спрямованості на певну діяльність зі здатністю переважно свідомо вибирати засоби і способи

власної поведінки та цілеспрямованої діяльності. Відрізняється протилежною суттю від поняття “реактивність”, джерелом якої — дієвих відповідей особистості — є зовнішні стимули.

У психології особистості активність розглядається передусім у зв'язку з категоріями “індивідуальна поведінка” та “діяльність”. Тобто у поведінці особистості активність несе в собі потенціал змін себе та середовища у процесі їх взаємовідносин, тому є способом формування особистісних властивостей і адаптивного (чи дезадаптивного) перетворення індивіда на протязі його життя. Основою активності особистості, як і будь-яких варіантів її сталої поведінки, є потреби, які є рушійною силою її розвитку. Тому активність, як прояв поведінки людини, є формою вираження потреб людини, вияву її соціально-психологічних властивостей і характеристик